

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

**ACTA HISTORICA
TOMUS CXLIV.**

HUNGARIA
SZEGED
2019

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
ACTA HISTORICA

Főszerkesztő:
SZÁNTÓ RICHÁRD

Szerkesztőbizottság:

ALMÁSI TIBOR, DEÁK ÁGNES, PAPP SÁNDOR, TOMKA BÉLA,
SZÉKELY MELINDA, VARGA BEÁTA, ZIMONYI ISTVÁN

Az SZTE BTK Történeti Intézete kiadványa

A kötetet gondozta:
Történeti Segédtudományok Tanszék

Redegerunt:
TIBOR ALMÁSI
FERENC PITI

Szerkesztette:
ALMÁSI TIBOR
PITI FERENC

Technikai szerkesztő:
FERWAGNER PÉTER ÁKOS

HU ISSN 0324-6965 (Nyomtatott)
HU ISSN 2676-9832 (Online)

Felelős kiadó:
Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Történeti Intézet
A kiadó székhelye:
6722 Szeged, Egyetem u. 2.
Felelős kiadó személy:
Szántó Richárd

B. HALÁSZ ÉVA*

A fantombánok nyomában – avagy kik voltak a bánok?

A tanulmány az Árpád- és Anjou-kori források alapján azt vizsgálja, hogy a pusztán *banus* tisztségnévvel, de működési terület megnevezése nélkül szereplő személyek milyen okból viselték ezt a címet. Az okok között megemlíthető a korábbi tisztségviselés, a vice-báni hivatal, a nem magyarországi banság korábbi betöltése stb.

Kulcsszavak: bán, banság, Szlavónia, Horvátország, Erdély, Bosznia

Keywords: ban, banate, Slavonia, Croatia, Transsylvania, Bosnia

A címben feltett kérdésre látszólag egyszerű a válasz: bán az volt, akinek a neve mellett az oklevelekben a *banus* szó szerepel. Azonban ha onnan közelítünk a kérdéshez, hogy minden ember, akit az oklevelekben így tituláltak, egy területi különkormányzati egység élén állt-e, már nem ilyen könnyű felelni. Ugyanis jó néhány olyan személyre bukkanunk a forrásokban, akik (bár nevük mellett megtalálható a *banus* kifejezés) egyetlen korszerű archontológiában sem szerepelnek bánként.¹ Elképzelhető-e, hogy ők is jogosan viselték a *banus* titulust nevük mellett, csak eddig még nem került elő hivatalviselésüket igazoló más adat? Viselték-e egyáltalán olyan személyek a *banus* címet, akik nem irányították egyik különkormányzati egységet sem? Ha igen, kik voltak és miért kapták e címet? Lehetséges-e, hogy az adott oklevél kiadója a *banust* egyfajta tiszteleti címként használta? Dolgozatomban ezekre a kérdésekre keresem a választ.

1. A kutatásba bevont személyek meghatározása

Minden olyan személy alapját képezi a vizsgálatnak, aki az oklevelekben mint *banus* szerepel, álljon a neve akár az *intitulatió*ban, a méltóságsorban, vagy bárhol máshol a szövegben. Vítán felül állóan betöltötték valamely különkormányzati egység vezető tisztségét mindazok, akik az oklevelek méltóságsorában a terület megnevezésével együtt szerepelnek, ezért őket kívül kell rekesztenünk vizsgálódásaink körén. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a szörényi banság megszerzéséig egyedül Szlavónia (Horvátország és Dalmácia) élén álltak bánok, így egyértelmű volt, hogy a *banus* csak ennek a területnek a vezetője lehet. Ezért a 13. század elejét megelőző időszak bánjainak neve mellől gyakran elma-

* A szerző az MTA–HIM–SZTE–MNL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport tudományos munkatársa.

¹ A dolgozat elkészítéséhez a következő archontológiákat használtam: ZSOLDOS ATTILA: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. (História Könyvtár – Kronológiák, adattárak 11.) Budapest, 2011.; ENGEL PÁL: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. Budapest, 1996.

rad a kormányzatuk alá rendelt tartomány megnevezése.² Azok a személyek is bizonyosan bánok voltak, akik saját nevükben kiállított okleveleik *intitulatió*jában a *banus* szó mellett feltüntették annak a területi egységnek a nevét is, aminek az élén álltak. Ugyancsak bánok voltak azok a személyek is, akik neve mellett az oklevelek szövegében (a 12. századi kivételektől eltekintve) megadták azt is, hogy mely bánságot irányították. Azonban egyesével kell vizsgálni azokat az eseteket, ahol az adott személy neve mellett csak a *banus* szó olvasható a bánság megnevezése nélkül.

2. A kutatás időhatárai

Bánokat csak attól az időponttól kezdve kereshetünk a forrásokban, amikortól kezdve a bánság mint területi különkormányzati forma egyáltalán fennállt Magyarországon. A legelső bánságként funkcionáló térség Szlavónia (Horvátország és Dalmácia) volt. Az 1140-es évek végén tűnik fel a királyi oklevelek méltóságsorában első ízben a bán, a tisztséget ekkor Belus viselte.³ A bánok általánosan a szörényi bánság 13. század elején történt megszervezéséig csak *banusként* jelennek meg az oklevelekben, minden bizonnyal a két terület egy-egy ugyanolyan nevű tisztségviselő hatalma alá rendelése tette szükségessé, hogy azután elkülönítsék őket egymástól és kiírják azt is, hogy melyik bánság élén álltak. Ezt jól jelzi a források szóhasználata is, hiszen az 1210-es évekből fellelhető csekély számú korai példa mellett⁴ az 1220-as években válik egyre gyakoribbá az, hogy megnevezik a bánok uralmi területét. IV. Béla korától kezdve pedig ez válik általános gyakorlattá. A forrásokban az Árpád-korhoz képest gazdagabb 14. században az archontológiai listákban nem szereplő bánok említése jócskán csökkent, ezért a vizsgálatot az 1350-es évekig terjesztettem ki.

3. Az okok

Körülbelül félszázra tehető azon személyek száma, akiknek neve mellett olvasható a *banus* cím, de jelenleg nem szerepelnek az archontológiákban, vagy bánként való említésük évében bizonyosan nem viseltek területi méltóságot. A következőkben ennek lehetséges okait vizsgálom.⁵

² Természetesen a későbbi időszakban is akadtak kivételek: az 1270-es évekből is maradt ránk olyan oklevél, ahol Gutkeled nembeli Joachim szlavón bán neve mellett a méltóságsorban mindössze a *banus* szó szerepel. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II.* Szerk. SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN. Budapest, 1923–1987. (továbbiakban: RA); *Árpád-kori új okmánytár. I–XII.* Köz-zéteszi WENZEL GUSZTÁV. Pest–Budapest, 1860–1874. (továbbiakban: ÁÚO) XII. 10–11. A szörényi bánság megszervezésére ld. PESTY FRIGYES: *A szörényi bánság és Szörény vármegye története. I.* Budapest, 1877. 243–258.

³ RA 72. szám; ZSOLDOS, i.m. 41.

⁴ 1212: RA 269. szám; méltóságsoron kívül Atyuz bánról: RA 357. szám.

⁵ Eddig két olyan forrás ismert, ahol az abban említett előkelők *banus* címére nem lehet egyértelmű magyarázatot adni. Az első egy 1290–1295 közé keltezhető diploma, aminek kiadója Básztyél nembeli Rénold volt nádor mellett egy bizonyos Dénes *banus* volt, aki egyúttal a *iudex ab ista parte Da[nu]bii per dominum regem constitutus* címet viselte. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatikai Levéltár. (továbbiakban: DL) 84 201. Ez a Dénes bizonyosan nem azonosítható Péc nembeli György fia Dénessel, hiszen ez utóbbi 1288. március 7. előtt elhunyt: ZSOLDOS, i.m. 296–297. A második pedig egy év nélküli, de bizonyosan 1300 elé keltezhető oklevél, amit Pál újvári comes és a négy szolgabíró, valamint Aba Amadé adtak ki, utóbbi pedig *banus, iudex per regnum deputatus* címmel szerepelt az oklevélben: DL 75 166. *Regesta diplomatica nec non epistolaria*

3.1. Vicebáni tisztség (családi emlékezet)

Természetes emberi reakció, hogy az egyes személyek, illetve családok igyekeznek minél kedvezőbb színben feltűnni szűkebb és tágabb környezetük előtt egyaránt. Egy-egy családnak a közösségben élvezett tekintélyét emelte, ha neves ősre tudták visszavezetni származásukat. Ezért előfordult, hogy az egykori vicebánok családja „megfeledkezett” arról, hogy ősük nem különkormányzati egység élén állt, hanem csak a bán helyettese volt. Izsák fia Jaksa esetében például, aki Gutkeled nembeli Apaj bán mellett töltötte be a szlavón vicebáni tisztséget, és 1238–1244 között jelent meg élő személyként a forrásokban, már első feltűnésétől kezdve felváltva használták a *vicebanus* és a *banus* szavakat neve mellett.⁶ Egyenesági leszármazottai és testvérei örökösei magukat *de genere Jaxa bani* vallották az oklevelekben.⁷ Jó néhány további olyan, *banus*-nak címzett személlyel találkozunk a forrásokban, akik pusztán egy-két alkalommal bukkannak fel, más tisztségükről pedig nincs tudomásunk. Feltehetően ők is vicebánok lehettek, de idővel lekopott az erre utaló előtag és a puszta *banus* szót írták nevük mellé. A már említett Jaksa mellett példaként idézhető még többek között Zegue *banus*, akinek neve 1294-ben kerül elő, amikor Monoszló nembeli Egyed rendelkezett javairól, és Körös megyei birtokainak keleti szomszédjaként Zeuge és Iván *banus*okat említették.⁸

3.2. Korábban viselt tisztség

A báni tisztség a viselőjének rangot és hatalmat adott, ami átsugárzott annak betöltőjére azután is, hogy megvált hivatalától. Ezért a volt bánok neve mellett az oklevelekben rendszerint kitették a *banus* szót, sok esetben még akkor is, ha más országos tisztségbe került az adott személy. 1267-ben például Ákos nembeli Ernye akkori országbíró neve mellett ott

Slovaciae. I–II. Ad edendum praeparavit VINCENT SEDLÁK. Bratislavae, 1980–1987. I. 243–244. (1307–1311 közé datálva.) Felmerült az a vélemény, hogy ezekben az esetekben a *banus* titulust általánosan, előkelő értelemben használták, ami Dénes és Amadé kiküldött bírói tisztségéhez járt volna, ld. SZÖCS TIBOR: Kirendelt alországbírók. Adatok I. Károly kúriai bíraskodásához. Kézirat. (Ezúton köszönöm a szerzőnek, hogy tanulmányába betekinthessem.) Megelőlegezve a későbbieket, elmondhatjuk, hogy a bánok hivatalviselésük után is használták a *banus* titulust, a 13. századi báni archontológiákban pedig van annyi „üres hely”, ami lehetőséget ad plusz személyek beillesztésére. Így az a kérdés, hogy Dénes és Aba Amadé ténylegesen viseltek-e báni tisztséget, vagy esetükben csak „előkelő” értelemben használták a *banus* titulust, további adatok előkerüléséig nem dönthető el maradéktalanul.

⁶ *banus*: 1238: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Diplomatikai Fényképgyűjtemény (továbbiakban: DF) 230 118.; 1244. okt. 5.: B. HALÁSZ ÉVA–PITI FERENC: *Az Erdődy család bécsi levéltárának középkori oklevélregesztái 1001–1387.* Budapest–Szeged, 2019. (továbbiakban: Erdődy) 11. szám.; *vicebanus*: 1238: DL 35 825.

⁷ Családjára és leszármazottaira ld. TAMÁS PÁLOSFALVI: *The Noble Elite in the County of Körös (Križevci) 1400–1526.* Budapest, 2014. 143. skk.

⁸ ÁÚO XII. 557–559. Elképzelhető, hogy ezen Iván azonos azzal az Iván bánnal, akinek neve 1257-ben szerepel a fehérvári káptalan oklevelében a rokonaival együtt; testvére Zala megyében birtokolt: ÁÚO VII. 469–470. (Az, hogy a Zeugével együtt birtokló Iván *banus* azonos lenne az 1242-ben vicebáni és zágrábi ispáni feladatokat ellátó Ivánkával, további adatok előkerüléséig kevésbé valószínűsíthető.)

szerepelt a *banus* kifejezés új hivatala megnevezésével együtt,⁹ 1279-ben pedig IV. László király oklevelének méltóságsorában Gutkeled nembeli István fia István akkori országbíró nevéhez írták oda korábban viselt boszniai bánsága (1272–1273) okán a *banus* szót.¹⁰ Ha valaki bánsága után már csak ispáni hivatalokat viselt, akkor általában továbbra is *banus*-ként címezték, ahogyan 1267-ben olvashatjuk Hahót nembeli Buzád fia Csák akkori zalai ispán esetében,¹¹ akit két évvel később, nyitrai ispáni tisztsége ideje alatt is bánnak írtak.¹² 1277-ben Péc nembeli Márk fia Gergely somogyi ispán neve mellett is feltűnik az oklevelekben a *banus* szó, amit korábban viselt barancsi és kucsói bánságai (1272–1273) indokoltak,¹³ majd 1291-ben nyitrai ispánsága mellett is bánnak titulálták.¹⁴ Amikor 1296-ban Gergely és testvére birtokadományt kaptak III. Andrástól, az oklevélben ismételtelen *banus*-nak címezték.¹⁵ Gergely 1288-ban az országbíró tisztségét is betöltötte,¹⁶ 1296-os báni címe példa arra, hogy néhány esetben az egyszer báni méltóságot viselő illetőket „visszavonulásuk”, vagyis tisztségviselésük (végleges) megszűnése után, nemegyszer évtizedekkel később is *banusként* emlegették.¹⁷

A *banus* cím további használata megfigyelhető a volt bánok saját nevükben kiadott okleveleiben is, ahogyan azt a szőrényi báni címet 1275–1276-ban viselő Kökényesradnót nembeli Mikod fia Mikod saját nevében kelt okleveleiben láthatjuk.¹⁸ A címnek a hivatal betöltését követő időben való használata esetében azonban általánosan elmondható, hogy zömében nem tették ki, mely terület bánságát viselte korábban az illető, csupán a tisztségnevet tüntették fel.¹⁹ Ugyancsak *banus* címmel tartották fenn az egykori bánok nevét a

⁹ Ernye valójában az erdélyi vajda tisztségét viselte, amit a 13. század 60-as éveiben rövid ideig bánként neveztek az oklevelekben (ld. alább): ÁÚO III. 156–157. Nyitrai ispánként is bánnak címzik: RA 1393. szám.

¹⁰ 1279: ÁÚO XII. 250–253.

¹¹ ÁÚO III. 156–157.

¹² ÁÚO III. 200–201.

¹³ ÁÚO IV. 94–95.

¹⁴ ÁÚO V. 24–25.

¹⁵ ÁÚO V. 150.

¹⁶ ZSOLDOS, i.m. 304.

¹⁷ Például a nádori, az udvarispáni és a vajdai méltóságot is viselő Kán nembeli Gyula IV. Béla király 1240-ben kelt oklevelében bánként szerepel (RA 691. szám), hasonlóan a nádorságot, valamint a királyné és a király udvarispáni tisztségét is betöltő Bárkalán nembeli Bánkhoz (RA 676. szám). De hasonló a helyzet Atyusz nembeli Atyusz esetében is (RA 779. szám).

¹⁸ 1288: ÁÚO IV. 332–334.; 1297: ÁÚO V. 179. 1298-ban kelt végrendeletében is bánnak írták: ÁÚO X. 312–313.

¹⁹ Az 1260-as évektől kezdve egyre több esetben tették ki a volt bánok neve mellé azt is, hogy mely terület élén álltak, főleg akkor, ha nem pusztán a személyről magáról, hanem valamely jogi aktussal összefüggésben beszéltek róla. 1266 novemberében kelt IV. Béla király azon oklevele, amiben a zágrábi Gréc-hegyi polgároknak különféle kiváltságokat adott, és egyben leírta a nekik adott földek határait, melyekbe Dénes volt szlavón bán vezette be őket: *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. I–XV. Collegit et digessit TADE SMIČIKLAS. Zagrabiae, 1904–1934.* (továbbiakban: CDCr.) V. 401–404. (RA 1504. szám.) IV. Béla egyik 1267-es oklevélben Rátót nembeli Roland bán neve mellé már odaírták, hogy volt szlavón bán, de Ákos nembeli Ernye és Hahót nembeli Buzád fia Csák csak bánokként szerepelnek: RA 1532. szám. – Esetlegesen a bán címnek a tisztség tényleges betöltése után való használatában rejlik annak magyarázata, hogy az 1226-ban Kálmán herceg nevében Spalatóban kiállított oklevélben miért két bánt tüntetnek fel: az egyébként ismeretlen

leszármazottaik (gyermekük, unokáik stb.) ügyeiben kelt oklevelek.²⁰ Ezért a pusztán *banus intitulasió*-val kiadott és magánjellegű intézkedéseket tartalmazó oklevelek megítélésakor óvatosan kell eljárunk, elképzelhető ugyanis, hogy az adott személy az oklevél kiállításának idején már nem volt ténylegesen hivatalban lévő bán, csak korábbi tisztsége okán kapta illetően való címzését.

3.3. Erdélyi bánok

A szakirodalomban régóta ismert, hogy az 1260-as évek elején rövid ideig az Erdély élén álló tisztségviselőt vajda helyett bánnak nevezték, azonban az addigra már meggyökeresedett méltóságnevet az új nem tudta felváltani.²¹ Összesen két olyan vajdát ismerünk, akiket az oklevelekben rendre bánnak neveznek: ezek Ákos nembeli Erdő fia Ernye, aki 1261 előtt viselte tisztségét,²² és Hahót nembeli Buzád fia Csák, aki pedig 1261-ben.²³ Kán nembeli László fia Lászlót már vajdának címezték a forrásokban 1263–1264-re datálható működése során.²⁴ Azonban amikor István ifjabb király, erdélyi herceg 1265-ben megerősítette és átírta Lőrinc volt erdélyi vajda alvinci hospesek részére kiadott oklevelét, a mindenkori bánoknak (!) hagyta meg, hogy rendelkezéseit tartsák be.²⁵

3.4. Nem magyar bánok

1136–1137 fordulóján II. Béla magyar király meghódította Boszniát (Ráma), majd az 1137-es esztergomi gyűlésen fiát, az akkor gyermekkorú Lászlót (a későbbi II. László királyt) nevezte ki Bosznia hercegévé. A területet azonban a király megbízásából a mindenkori boszniai bán kormányozta,²⁶ aki ekkor a magyar fennhatóságot elismerő Boric volt. A bizánci–magyar háborúban Boric a magyarok oldalán vett részt, melynek végén 1167-re III.

Valeginust és Atyusz nembeli Miska fia Salamont. Feltehetően egyikük (az archontológiai adatok által támogatva ez Valeginus lehetett, vö. ZSOLDOS, i.m. 44.) korábban viselte a tisztséget, az oklevél kiállítása idején helyet kapott a herceg kíséretében, nevét feltüntették a tanúnévsorban, de mivel nem viselt akkor éppen másik tisztséget, csak a korábban betöltött báni hivatala után megillető *banus* szót írták neve után: CDCr. III. 259. Természetesen további adatok előkerüléséig a két bán egyidejű jelenlétére a tisztség megosztásának (külön szlavón és külön horvát bán) korai példája is magyarázatul szolgálhat, lásd ZSOLDOS, i.m. 44/319. jegyzet.

²⁰ Ugyanerre egy 15. századi példa: a dalmát–horvát banságot 1366–1367-ben viselő Szécsényi Kónyának a fia, Simon és az unokája, Miklós az 1411-ben kezdett perükben Kónyát csak mint *banust* említették: *Zsigmondkori Oklevéltár. VI. (1417–1418)*. Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette BORSA IVÁN. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok. 32.) Budapest, 1999. 1583. szám. (DL 506.)

²¹ A régebbi szakirodalom ismertetésével együtt ld. KRISTÓ GYULA: A feudális széttagolódás Magyarországon. Budapest, 1979. 135.

²² ÁÚO III. 5–6.; ZSOLDOS, i.m. 38.

²³ Például RA 1266., 1270. és 1294. szám.

²⁴ ZSOLDOS, i.m. 38.

²⁵ *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I.* Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közlésezi JAKÓ ZSIGMOND. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok. 26.) Budapest, 1997. (továbbiakban: Erdélyi Okmt.) 255. szám. (RA 1845. szám, DF 244 679.)

²⁶ MAKK FERENC: *Magyar külpolitika (896–1196)*. (Szegei Középkortörténeti Könyvtár 2.) Szeged, 1996.² 178.

István király elveszítette Boszniát,²⁷ ezért Borićnak is menekülnie kellett, helyét a bizánci vazallus Kulin vette át. Borić bán és családja Magyarországon, közelebről Pozsega megyében rendezkedett be, a későbbi nemzedékek magukat rendre Borić bán leszármazottainak vagy nemzetsége tagjainak nevezték az oklevelekben.²⁸ A másik magyar hűbéres bosnyák bán, Prijezda feltehetően IV. Béla segítségével került hatalomra 1253-ban, de valószínűleg már a tatárjárás előtt is, Kulin mellett báni tisztséget viselt. Prijezda neve 1240-től kezdve jelenik meg a magyarországi oklevelekben,²⁹ később szintén magyar területre települt családjával, leszármazottai a 13. század végén is a Délvidéken éltek.³⁰

3.5 Később viselt tisztség

Időnként előfordul, hogy említésben vagy tartalmi átiratban ránk maradt oklevélben írják *banus*-nak azt a személyt, akit az efféle oklevél a saját keltének idejére vonatkozóan jogosan címzett így, bár báni tisztségére sem az ilyen oklevél kiállításakor, sem azt megelőzően nincs adatunk. Ennek oka lehetett a jobb érthetőség, vagy egyszerűen a tiszteletadás is. IV. László király 1279-ben kelt oklevele említésben tartotta fenn V. István birtokadományát Kökényesradnót nembeli Mikod fia Mikod részére, aki 1275–1276-ban viselte a szörényi bán tisztségét (azaz V. István király halála után), a szöveg azonban folyamatosan *banus*-nak nevezi.³¹

3.6. Az előkelő báni tisztsége más pozitív adattal nem igazolható

Több olyan *banus*-nak nevezett személyt találunk az oklevelekben, akikben nagy valószínűséggel valódi hivatalviselőt sejtethünk (a régebbi archontológiai szakirodalom néhány esetben bizonyos is volt ebben), de tisztségviselésük nem támasztható alá minden kétséget kizáróan. Például a Debreceni Dózsa nádor családjával rokonságban álló Miklós fia Rafain bán³² IV. László okleveleinek tanúsága szerint 1285 nyarán³³ betöltötte valamely bánság (Pesty Frigyes véleménye szerint a szörényi)³⁴ báni tisztségét. Ez pozitív adatokkal nem támasztható alá, de a szörényi bánok legfrissebb archontológiája nem mond ellent ennek a feltételezésnek.³⁵

²⁷ MAKK, i.m. 203.

²⁸ Borić bánra ld. pl. WERTNER MÓR: *A középkori délszláv uralkodók genealogiai története*. Temesvár, 1891. 207–210.; NADA KLAIC: *Srednjovjekovna Bosna. Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.)* Zagreb, 1994. 50–69. (A Borić bánra vonatkozó korábbi horvát szakirodalom részletes ismertetésével.); RA 253., 893. és 1221. szám.

²⁹ ÁÚO VII. 111–112.

³⁰ Prijezda bánra és családjára részletesen ld. KLAIC, i.m. 119–146.

³¹ *Hazai Okmánytár. I–VIII.* Kiadják NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHÉLY DEZSŐ. Győr–Budapest, 1865–1891. (továbbiakban: HO) VI. 240–243. (Erdélyi Okmt. I. 295. szám.)

³² Életére és birtokaira ld. KOMÁROMY ANDRÁS: Dózsa nádor és a Debreceni család. *Turul* 9 (1891) 1–9. és 67–78.

³³ *Comes*: 1285: RA 3348. szám; bán: 1285: RA 3365. szám.

³⁴ PESTY, i.m. I. 258.

³⁵ ZSOLDOS, i.m. 50. Lőrinc vajda fia Lőrinc hivatalviselésére csak 1279-ből és 1291-ből van adat, a köztes időszakból nincs.

De a 13. század elejéről idézhető Monoszló nembeli Macharias comes fia Tamás is. II. András királytól a részletesen felsorolt szolgálatai fejében nagy adományokat kapott.³⁶ A kiadási éve nélkül említett adománylevélben foglaltakat 1231-ben IV. Béla még ifjabb királyként megerősítette, Tamás ekkor már volt bánként megnevezve.³⁷ 1237-ben Tamás fiai megosztottnak atyjuk birtokain (ekkor a bán tehát már nem volt életben).³⁸ Az adatok alapján hivatalviselése feltehetően 1228–1231 közé valószínűsíthető, ugyanis a Dénes nádor által kiadott oklevélben (melynek kelte 1226–1228 közé datálható) még ispánként szerepel,³⁹ 1229-ben bánként említik,⁴⁰ de Béla ifjabb király oklevelében 1231-ben már volt bánként szerepel. Ebben az időszakban csak két olyan banság van, mely szóba jöhet Tamás esetében: Szlavónia és Szörény. A régebbi szakirodalom Tamást szlavón bánként tartotta számon,⁴¹ az újabb archontológiából azonban neve kimaradt.⁴² A vonatkozó időszakból fennmaradt királyi oklevelek némelyike tartalmaz ugyan méltóságsort, de ezekben a bánt egyáltalán nem tüntetik fel.⁴³ Zsoldos Attila Kán nembeli Gyula szlavón báni méltóságviselésével csak 1229 szeptemberétől számol, de mivel ekkor egy előtte folyó pereskedésről értesülünk, feltehető, hogy már valamivel korábban betöltötte ezt a tisztséget.⁴⁴ Elődjére, Atyusz nembeli Miska fia Salamonra az utolsó adatunk 1227-ből való,⁴⁵ így elképzelhető, hogy kettejük közé ékelődött be Tamás szlavón bansága is. Szlavóniai orientációjára utalhatnak birtokszerzésének egyes elemei is, ugyanis az Atyusz bánnal cserélt Hrasztovica a Drávától délre feküdt, ahogyan vélelmezhetően a zágrábi halászkok földje is itt keresendő. Bár a szörényi bánok archontológiájában is elhelyezhető lenne a neve, hiszen Hahót nembeli Buzád fia Buzád szörényi banságának időhatárait csak hozzávetőlegesen ismerjük,⁴⁶ azonban Tamást semmi nem köti Szörényhez, így indokoltabb szlavón banságát feltételezni. További adalék, hogy egy II. András nevére és 1219-re hamisított privilégium méltóságsorában Tamást bánként említik.⁴⁷ Ugyanakkor ha végignézzük a méltóságsor többi szereplőjét, azt találjuk, hogy az 1219-es évre pontosan ráillenek, vagyis Tamás esetében elvileg akár két szlavóniai bansággal is számolhatunk, amik 1219-re, illetve 1227–1229 közé estek.

4. Összefoglalás

Áttekintve a fentieket, hogyan felelhetünk a címben feltett kérdésre? Kik voltak a bánok? Egyértelmű, hogy a bán cím az egyik különkormányzati egység élén álló személyt

³⁶ RA 467. szám. A nádor oklevelére ld. *Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke*. Szerk. SZÖCS TIBOR. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. II. Forráskiadványok. 51.) Budapest, 2012. (továbbiakban: Nádorok) 25. és 31. szám.

³⁷ RA 596. szám.

³⁸ Erdődy 9. szám.

³⁹ RA 467. szám. A nádor oklevelére ld. Nádorok 25. és 31. szám.

⁴⁰ HO. VII. 15.

⁴¹ WERTNER MÓR: *Negyedik Béla király története. Okirati kútfők nyomán*. Temesvár, 1893. 234.

⁴² ZSOLDOS, i.m. 44.

⁴³ 1228: RA 440–443. és 448–449. szám. (hamis oklevelek); 1229: RA 451–452. és 456. szám; 1230: RA 461–462. szám.

⁴⁴ CDCr. III. 311–312.

⁴⁵ RA 439. szám; ZSOLDOS, i.m. 44.

⁴⁶ Buzád 1232-ben önmagát volt bánként nevezte meg, ugyanakkor tisztségviselésének pontos időhatárai nem ismertek, vö. ZSOLDOS, i.m. 49. és 291–292.

⁴⁷ RA 356. szám.

illette meg. A 13. század elejéig egyetlen banság volt Magyarországon: Szlavónia (Horvátország és Dalmácia), vagyis egyértelmű volt, hogy a bán ennek a területnek az első embere. A szörényi banság megszervezésével a bánok száma megduplázódott, így szükségképpen hozzá kellett tenni a *banus* szóhoz a terület nevét is, hogy a méltóságviselőket megkülönböztethessék egymástól. A későbbi banságok megszervezésével ez a helyzet fokozottan igaz lett. A *banus* címet a méltóságától megvált tisztségviselő továbbra is használta, a saját nevében kiadott oklevelei *intitulatio*jában is szerepeltette. Így a *banus* címmel élő, de egyébként az archontológiákban nem szereplő személyek egy részéről joggal tehető fel, hogy korábban betöltötték az egyik banság vezető tisztségét, de nem maradt ránk más adat erről. Bánoknak nevezték a későbbi oklevelekben a vicebánokat is, de mivel róluk még kevesebb adatunk van, mint a bánokra, szükségszerűen vannak olyan vicebánok, akiknek tevékenységére csak *banus* megnevezésükből következtethetünk. Annyi azonban bizonyos, hogy senkit nem neveztek bánnak csak azért, mert az oklevél megfogalmazója így akarta kifejezni iránta tanúsított tiszteletét.

Summary

ÉVA B. HALÁSZ Who were the bans?

Generally the ban was the leader of a *banatus*, what is to say he was the leader of a southern territory of Hungary. The first *banatus* was Slavonia (Croatia and Dalmatia). But there are several people called ban (*banus*) in the medieval charters, who are not listed in the modern archontological lists of the bans. The paper analyses the likely reasons of this phenomenon.

The first reason could be the modification of the memories of a family. Naturally, the social situation of each family could have been better, if they had a famous ancestor. The office of the ban was more prestigious, than the office of his deputy, the viceban. In some cases the descendants of a viceban forgot that their ancestor had “only” been a viceban and started to use the title ban after his name.

The second reason is the previously held position. The office of the ban gave authority and power to its holder, and it was even valid after he had left this office. In the charters the person, who had been a ban before, was called ban later on. The third example is the ban of Transsilvania. In the middle of the 13th century the head of Transsilvania was also called ban instead of voivoda. But the latter expression became accepted widely that time, so the phrase *banus* could not supersede it. The fourth reason is that two Bosnian bans resettled to Hungary in the 13th century and they kept their previous title.

The fifth reason is the later position. Sometimes when a charter is known only from mentions or only its content was rewritten, the one who had been a ban at the time of the whole-text charter, was also written ban in the mentioning or just contently rewriting charter. Maybe the context was more precise in this way or the notary, the writer of the charter gave him respect. The sixth reason is the missing data. In some cases the office holding of a ban can not be verified from other charters.

Tartalomjegyzék

T. HORVÁTH ÁGNES	
A császárforumok bikaölő Victoriáinak ikonográfiai háttere.....	3
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ	
A <i>De administrando imperio</i> kazár története.....	15
BARA PÉTER	
Egy velencei a Magyar Királyságban? Cerbanus Cerbano és biográfiája	25
B. HALÁSZ ÉVA	
A fantombánok nyomában – avagy kik voltak a bánok?	43
SZŐCS TIBOR	
Szabolcs megye archontológiájáról (1310-es évek).....	51
PITI FERENC	
Kiegészítések az Anjou-kori Oklevéltár XXVIII. kötetéhez (1344)	67
MIKÓ GÁBOR	
A formuláskönyv és a leveleskönyv határán Az Országos Széchényi Könyvtár Fol. Lat. 1656. számú kézirata	83
RÁBAI KRISZTINA	
„...quodlibet folium chartae habet suum signum, per quod significatur, cuius aedificii aut molendini est charta”	95
VARGA BEÁTA	
Az ukrán államiság vitás kérdései az ukrán és orosz historiográfiában a 17. század közepétől napjainkig.....	105
KŐFALVI TAMÁS	
A pécsváradi plébánia katolikus halotti anyakönyveinek 18. századi bejegyzései.....	115
J. NAGY LÁSZLÓ – ABDALLAH ABDEL-ATI AL-NAGGAR	
Magyarország és az 1967-es arab–izraeli háború (arab és magyar levéltári iratok és a sajtó tükrében)	129